

СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ У К Р А Ї Н И

До 350-річчя Визвольної війни середини XVII ст.

Олександр Коваленко

●

МАРТИН НЕБАБА: ЛЮДИНА З ЛЕГЕНДИ

У «Рицарському Колі» Б. Хмельницького, як велелюбно, але влучно охрестив найближче оточення гетьмана один з тогочасних козацьких ватажків, почесне місце по праву належало полковнику М. Небабі. Академік М. Грушевський окреслив цей гурт у такому складі — І. Виговський, І. Богун, І. Золотаренко, М. Кричевський, М. Небаба, М. Кривоніс, С. Пободайло, Д. Нечай та І. Нечай — і порушив суто умоглядне, але вельми промовисте у даному контексті питання: «Чи сі люде не відиграли б свою історичну ролю не гірше, а може навіть краще від Богдана, коли б доля дала їм ті карти, що випали Богданові?».¹ Втім, доля обрала Б. Хмельницького, і він став першим серед рівних, аж поки розвій подій рішуче не вивищив його над загалом і не змусив до змагань за самодостатнє володарство в Україні.

Мартин Небаба з'явився на історичній арені 1648 р., як-то кажуть, нізвідки — його довоєнна біографія являє собою майже суцільну білу пляму. Сучасник, польський історик Я. Рудавський, з погордою назвав Небабу «людиною без роду, без ймення», очевидно, натякаючи у такий спосіб на його посполите походження (якщо, звичайно, це не банальна риторична фігура).² Невідомий польський автор кінця 60—початку 70-х рр. XVII ст., працю якого видав К. Вуйцицький, стверджував, що Небаба був «родом з Коростишева», що на Житомирщині*.³ Принагідно зауважимо, що в «Актовій книзі Житомирського гродського уряду 1609 р.» згадуються піддані панів Проскур Юско і Мишко Небабичі з містечка Корнина, розташованого неподалік від Коростишева.⁴ Приналежність Мартина Небаби до міщанського стану або міської спільноти опосередковано підтверджує зображення на його гербовій печатці (1649 р.) поруч з полковницьким перначем символа торгівлі — жезла Меркурія, який міг бути запозичений з так званого міщанського гмерка — своєрідного аналога шляхетської геральдичної емблеми.⁵

---

* Щоправда, він навів інше ім'я — Антон, і це згодом породило плутанину і численні непорозуміння. Відтак, ще й досі на сторінках історичних досліджень співіснують два Небаби — Мартин і Антон. Ми поділяємо думку В. Липинського, який вважав, що анонімний хроніст (чи видавець?) схибив і помилково назвав Мартина Небабу Антоном.

Як відомо, початковий етап Визвольної війни вкрай схематично й фрагментарно відображений в історичних документах, і достеменно відстежити перебіг подій, діяльність окремих підрозділів козацького війська та їх керманів досить важко, а часом просто неможливо. На цей аспект проблеми на прикладі життєпису героя своєї відомої праці звернув увагу В. Липинський: «Де знаходився в тому першому періоді боротьби Кричевський? Тогочасні джерела, на жаль, не дають нам повної відповіді на це питання. І не треба цьому дивуватися. Це ж була доба, коли навіть найбільш героїчні подвиги сучасників у першій мірі приковували до себе не постаті керівників, але титанічні рухи мас, які вони за собою вели».⁶

Тим не менше, поодинокі й часом суперечливі згадки про Небабу (здебільшого у наративних джерелах) дають підстави гадати, що він належав до числа тих ватажків, яких Б. Хмельницький влітку 1648 р. «розослал... на всі сторони: на Білу Русь, на Сіверщизну, на Полісся, на руську Подоллю, на Волинь з козаками, до которых навенцей хлопства в'язалось».⁷ Загін Небаби разом з іншими підрозділами, очевидно, діяв під загальною орудою П. Гловацького, а потім М. Гладкого на терені Полісся від Стародуба на сході до Пінська на заході. Тамешня українська і білоруська людність також повстала проти шляхетського панування й допомогла козакам оволодіти Гомелем, Лоевом, Брагином, Мозирем та іншими містами і містечками. Згодом, ймовірно, Небабу звідти було відкликано, і у вересні він брав участь у Пилявецькій битві, а потім за наказом Б. Хмельницького вирушив «с козаки и татары» навздогін за великим загоном польських вояків.⁸ Не виключено, що у цих боях його було поранено — принаймні на тоді кружляли чутки, буцімто «Небаба изрублен».⁹ За даними Г. Грабянки, він був присутній на старшинській раді, що зібралася у другій половині вересня під Старокосянтиновом й ухвалила рішення про похід на Львів.¹⁰ Опісля цього гетьман одразу ж виправив козацькі загони на Волинь і Галичину, аби підготувати ґрунт для просування головних сил. Д. Бантиш-Каменський стверджує, що Небаба вирушив у напрямі на Дубно.¹¹ Але загальна ситуація на півночі України серйозно ускладнилась — у вересні виступило в похід литовське військо, що мало на меті приборкати повстання у Білорусі й витіснити звідти козацькі загони. З «легкої руки» М. Костомарова, який сприйняв на віру і довільно скомпонував непевні відомості, що їх містили джерела польсько-литовського походження, в історичній літературі набула значного поширення версія про загибель Небаби під час оборони бунтівного Пінська на початку жовтня.¹² Гіпотетично він міг знову опинитися у цьому регіоні, щоб з іншими козацькими ватажками зупинити або хоча б затримати переможний наступ литовської армії. Однак невідомий автор докладної реляції про «пінську катастрофу» (за деякими даними тут загинуло близько 14 тис. чоловік) взагалі не наводить імен козацьких керманів, а добре поінформований А. Коялович згадує лишень одного з них — М. Гладкого.¹³ Наприкінці жовтня загони, що вели боротьбу на українсько-білорусько-литовському порубіжжі, приєднались до війська Б. Хмельницького, який з-під Львова прямував до Замостя. Взятий у полон козак Ясько виказав на допиті, що гетьман «Небабу вперед послав, а з ним Тугай-бея з татарами».¹⁴ Бачили його, як, до речі, і П. Гловацького, і М. Гладкого, й під мурами Замостя. Подійкували, що Небаба «наполягав, аби Хмельницький якомога скоріше оволодів Замостям і довів ворогу, що значать козаки».¹⁵ Втім, перемогла інша точка зору. Невдовзі гетьман припинив облогу, розпочав переговори, а після укладення перемир'я повернув назад — до Кисва.

Під час нетривалого і нетривкого мирного перепочинку прискореними темпами зводились підвалини Української держави, що постала у

полум'ї Визвольної війни. На звільнених теренах поволі стабілізувався новий адміністративно-територіальний устрій. На думку В. Сергійчука, одним з перших на Лівобережжі було створено Борзенський (Борзнянський) полк, який очолив Небаба. Водночас привертає увагу той факт, що в документах першої половини 1649 р. його називають не тільки борзенським, але і батуриным, і почепським полковником. Правдоподібно, на відміну від Борзенського, Батуриного і Почепського полки являли собою не військово-адміністративні, а суто військові (до того ж, можливо, тимчасові) формування, що перебували під орудою Небаби.¹⁶

Між тим, литовський гетьман Я. Радзивілл продовжував каральні акції на півдні Білорусі, маневруючи у небезпечній близькості від умовного українського кордону. З огляду на це, у березні вздовж лівого берега Дніпра до гирла Сожу було підтягнуто значні сили на чолі з М. Небабою та А. Горкушею.¹⁷ Вживалися також запобіжні заходи, аби унеможливити ймовірний обхідний маневр литовського війська через порубіжні російські території. Того ж таки березня за дорученням Небаби сотник К. Прокопович звернувся до брянського воєводи з проханням «коло границі под Рославлем заставу поставить».¹⁸ Наприкінці квітня «з 2500 козаків і з великим числом досвідченої піхоти» Небаба зайняв Гомель. Обійшлося навіть без збройної сутички — як засвідчив сучасник, козаків до Гомеля запросили тамтешні міщани, відмовившись постачати продовольство литовському війську.¹⁹ Однак невдовзі гомельську залогоу довелося евакуювати, бо в травні-червні Я. Радзивілл помітно активізував свої дії в Білорусі. Козаки І. Голоти і П. Гловацького зазнали відчутних поразок під Загаллям і Річицею.²⁰ Можливо, на цьому ж фронті перебував і Небаба — у всякому разі «Історія русів» містить розповідь про те, як його загін потопив «великое множество обозов с запасами» під час форсування Прип'яті литовською армією.²¹

У цей відповідальний момент Б. Хмельницький зробив несподівану рокировку. Наприкінці червня Небабу було відкликано під Збараж, а його місце заступив київський полковник М. Кричевський, якому асистував чернігівський полковник С. Пободайло.²² За даними М. Костомарова, під час тривалої облоги Збаража Небаба здійснив рейд на Волинь, де козаки оволоділи Острогом і Заславем.²³ Напевне, він брав участь і у Зборівській битві, після якої гетьман «отпустил татар... и провозах их посылат двух полковников... Небабу да Нечая».²⁴ Тим часом ціною значних втрат і власного життя М. Кричевський ще наприкінці липня зупинив подальше просування Я. Радзивілла, який здобув у битві під Лоевом справді піррову перемогу і відмовився від наступу вглиб України.

Після укладення Зборівського миру гетьманська адміністрація заходила довкола складання 40-тисячного козацького реєстру. Водночас відбулися зміни в адміністративно-територіальному устрої й нові кадрові призначення. Як гадає В. Сергійчук, саме тоді Борзенський полк було приєднано до Чернігівського, який очолив Небаба.²⁵ Цікаво, що С. Пободайло зберіг особливий статус — його прізвище стоїть другим у полковому реєстрі 1649 р.²⁶ Власне, саме з цього моменту і розпочинається «історичний», себто засвідчений автентичними джерелами, період у біографії Небаби. Треба зазначити, що він виявив неабиякі організаторські здібності. Особливого значення він надавав фінансовій справі, поповненню військової скарбниці. У Чернігівському полку було запроваджено уряд полкового підскарбія, який у 1649 р. обіймав Я. Федоренко (до речі, уродженець тієї ж таки Борзни).²⁷ Небаба, зокрема, стимулював виробництво і продаж поташу. За його дорученням сотники П. Забіла, К. Прокопович здійснювали безпосередні торговельні операції з українськими та російськими партнерами.²⁸ Полковник знайшов спільну мову і з чернігівськими міщанами. Приклад у цьому відношенні подав сам Б. Хмельницький, який у листопаді 1649 р. закріпив своїм універсалом

за міським урядом кілька навколишніх сіл.²⁹ У березні 1650 р. Небаба, у свою чергу, «ведлуг упадку мешан черниговских» надав «на порятунок усему місту» кілька млинів на річках Стрижні та Білоусі.³⁰

Оприлюднення умов Зборівського миру і, зокрема, 40-тисячного козацького реєстру спричинило загострення соціальних суперечностей, погіршення внутрішньополітичного становища в Україні. Серед старшини існувало досить впливове угруповання (Д. Нечай, М. Гладкий, П. Шумейко, Л. Мозиря, С. Пободайло та ін.), яке так або інакше поділяло і підтримувало вимоги виписаних з реєстру козаків, селян і міщан.³¹ Правдоподібно, до нього належав і Небаба. Очевидно, це йому був адресований грізний лист Б. Хмельницького від 27 травня 1650 р. з приводу млявої реакції полковника на скупчення «множества своевольних людей» у Любечі: «естли того не учинеш оберегать и с ними заодно слушать и шляхту и подданных обидить и во владеньях их волю от них отнимать, и ты и сам с ними той же казни достоин будеши».³² Але цієї нагінки виявилось замало, і у вересні гетьман змушений був ще раз нагадати чернігівському і київському полковникам, що вони «пилно мают постерегати, жебы бунти някие не всчиналися, а бунтовников теж без фолги на горле карати».³³

Чернігівський полк був розташований на північно-східному кордоні козацької держави і безпосередньо межував з Великим князівством Литовським та Московським царством. Відтак, тамтешньому полковникові доводилось бути не тільки вояком і адміністратором, але й дипломатом. Факти свідчать, зокрема, що Небаба підтримував контакти з Я. Радзивіллою та іншими литовськими можновладцями і, очевидно, мав задля цього належні повноваження від гетьмана. Загалом на литовському напрямі зовнішньої політики тривала складна і суперечлива гра. Уникнути безнадійної війни на два фронти і нейтралізувати військову потугу Литви можна було двома шляхами: гарантувати їй спокій або — навпаки — змусити зосередитись на власних проблемах, спровокувавши масштабні заворушення на соціальному ґрунті. Остаточного вибору Б. Хмельницький так і не зробив і в залежності від військово-політичної кон'юнктури волів (чи мусив) комбінувати обидва варіанти розвитку подій — дипломатичний і мілітарний.³⁴ Заручником цієї політики, зрештою, виявився саме Небаба.

Уважно стежили за ситуацією в Україні й прикордонні російські воеводи, які постачали розвідувальну інформацію московському урядові. Становище на українсько-російському кордоні було досить стабільним, але й тут час від часу траплялися інциденти — здебільшого на соціально-економічному ґрунті. Про один з таких локальних конфліктів у вересні 1649 р. писав до Небаби Б. Хмельницький. Гетьман вимагав, аби полковник «шкоди людям его царского величества... нагородити казал и срокго нагрозил».³⁵ Невдовзі, у жовтні, путивльський воевода оскаржився у Посольській приказ на Небабу, який буцімто «сыску и расправи не учинил и... конотопцом заказа не учинил же, чтоб они впредь... государевою землею за межею не владели». Натомість полковник на позивачів «крычал и помещика Микифора Яцына лаел матерны и за саблю примался: хотел ево сечь, и вперед де... на него Микифора с товарищи похвалился убойством».³⁶ За кілька тижнів змушений був узятися за перо і Небаба. Цього разу йшлося вже про пограбування козаків «московскими людьми деревень Волковщина и Бехов». «Мы мешкаемо з вами в братерстві, тилко якось вы починаете до непокою, — писав він до брянського воеводи, — яко писмо святое свідчить: се коль добро и коль красно, еже жити братии вокупі. О сем бо заповіда Господь, але того не потреба чинить, бо знаете и сами: хто якою мірою берють альбо мірять, то зась такому тоєю ж и отмірять; а нехай будеть мир и любов межи обоих господарств».³⁷ Ціла переписка зав'язалася між севським

воєвудою і глухівським сотником Чернігівського полку С. Вейчком щодо подальшої долі російської селянки, яка знайшла собі притулок в Україні. Зрештою, сотник категорично відмовився силоміць повернути втікачку до Московщини: «А Марици не видамо». Цікаво, що С. Вейчик дорікав воєводі за те, що він адресував свою скаргу не Б. Хмельницькому чи М. Небабі, а... польській адміністрації.³⁸

Зборівський мир не задовольнив жодної із сторін. По обидва боки барикад тривала інтенсивна підготовка до військових дій. Восени 1650 р. Б. Хмельницький здійснив похід до Молдавії. Очевидно, до участі в ньому було залучено і Небабу — у серпні під Гоголевим спостерігали його 15-тисячний загін, який прямував «обозом и с нарядом к гетману Хмельницкому в сход».³⁹ Але головне завдання чернігівського полковника полягало у захисті північного кордону козацької держави, звідки їй повсякчас загрожувала армія Великого князівства Литовського. Згідно із стратегічним задумом Б. Хмельницького Чернігівський полк у взаємодії з Київським та Ніжинським мав прийняти на себе ймовірний, удар Я. Радзивілла, зупинити його на дніпровському рубежі й забезпечити в такий спосіб козацьке військо на Правобережжі від прориву на фланзі й удару з тилу. Це відповідальне доручення, либонь, засвідчило високий «рейтинг» Небаби у козацькому війську. Відтак, мусимо погодитись з М. Петровським, котрий стверджував, що Небаба помітно «виділяється своїми військовими здібностями серед тодішньої козацької старшини». У всякому разі шведський дипломат І. Майер, який відвідав Україну саме 1651 р., назвав Небабу одним з кращих полковників Б. Хмельницького. Та й сам гетьман у березні 1651 р. багатозначно мовив посланцеві Я. Радзивілла: «Скажи пану гетьману своєму — нехай нас не наступає, бо мир з Литвою маємо. Нехай нас не зачіпає, бо лихо буде. Маю я зараз другого Кричевського — і мало не ліпшого».

Ситуація різко загострилася після того, як на початку 1651 р. польські вояки атакували козацькі залоги на Поділлі. У середині лютого назустріч їм виступив Б. Хмельницький. Водночас на Чернігово-Сіверщині під проводом Небаби було зосереджено майже 20-тисячне військо, що базувалося в укріпленому таборі поблизу Ріпок. Сучасники переповідали, що сюди ж «инные де мужики пошли с рогатины, а иные с топорами».⁴⁰ Передові частини пильнували переправи на Дніпрі та Сожі, а наказний полковник С. Окша, «висланий от его милости пана полковника Мартина Небаби», отаборився у Стародубі.⁴¹ Водночас було досягнуто безпрецедентної домовленості між наказним полковником («от его милости пана Мартина Небаби из повку Черниговского») І. Шоховим і брянським воєвудою Д. Великогагіним, згідно з якою козацький загін вирушив через російські землі на територію Білорусі й дістався аж до Могильова і Смоленська.⁴² Нервова, напружена атмосфера на кордоні час від часу призводила до збройних сутичок. Так, у травні 1651 р. козацька сотня була розбита під Яриловичами, а литовський загін зазнав поразки поблизу Сожу.⁴³ На початку червня козаки Небаби оточили Гомель. Сам полковник згодом у листі до Я. Радзивілла провину за порушення спокою у регіоні перекладав на гомельську залогу, яка, мовляв, спровокувала інцидент. Проте, як слушно зауважив М. Грушевський, «розміри виправи на Гомель виходять далеко за рамці такої пограничної карної експедиції». Очевидно, йшлося про інше — зірвати похід литовської армії в Україну, а в разі успіху здійснити рейд у напрямі на Бихів. У всякому разі, подейкували, що Небаба дав козакам саме таке напуття: «Йдіть, молодці, ... і всіх міщан-ляхів у Гомелі під корінь рубіть... Місто спалить, а потім до Бихова йдіть».⁴⁴

Докладна реляція: про облогу Гомеля дозволяє відтворити її перебіг. Вранці 4 червня до міста наблизився кількатисячний загін козаків, які впродовж наступної доби копали шанці й дісталися під самісінький

паркан. Як засвідчив Я. Радзивілл, «серед міщан виявилася зрада. Се-
меро з них спустилися з стіни до ворога. Тому наші всіх міщан виріза-
ли». Але це не допомогло, і 6 червня «гомельський міщанин привів ко-
заків з іншого боку, де паркан підгнув». Втім змусити тамтешній гарні-
зон на чолі з досвідченим найманцем капітаном Монтомері до капіту-
ляції не поталанило. 9 червня наказний полковник П. Забіла одержав
лист від Небаби з вимогою негайно «вдень і вночі повертатися назад».⁴⁵
Чи то в Україну дійшли відомості про виступ литовської армії, чи то
козацькі ватажки просто вирішили далі не дратувати Я. Радзивілла,
але Небаба відкликав своїх вояків з-під Гомеля і 13 червня виправив
до литовського гетьмана посольство на чолі з С. Пободайлом. «Стар-
ший сотник полку Чернігівського», як його поймає у тогочасному
документі, повіз листи від Б. Хмельницького і М. Небаби із закликом
до припинення військових дій. Напевне, вони розраховували шляхом пе-
реговорів відтягнути наступ литовської потуги або хоча б з'ясувати пла-
ни її командування. Але Я. Радзивілл вже ухвалив принципове рішення
про початок кампанії й використав козацьких послів у своїх інтересах.
Їх було затримано на два тижні та ще й дезінформовано: на очах
С. Пободайла литовське військо начебто вирушило на Смоленщину...⁴⁶

Насправді ж 20 червня Я. Радзивілл остаточно погодив план опе-
рації на терені Чернігово-Сіверщини з королем Яном Казимиром.
Г. Мирський мав форсувати Дніпро і Сож, знешкодити козацьку залогу
в гирлі Сожу й забезпечити переправу головним силам під Лоевом. Сам
Я. Радзивілл виправив з Річиці артилерію та піхоту човнами униз по
Дніпру, а кіннота рушила суходолом. Вранці 26 червня 3-тисячний загін
Г. Мирського зненацька напав на залогу, що складалася з 300 козаків.
Лише кільком з них пощастило врятуватися у нерівному бою, і вони по-
відомили Небабу, що на лівий берег Дніпра «прийшли ляхи, але їх не-
багато».⁴⁷ Ця інформація мимоволі ввела чернігівського полковника в
оману щодо чисельності та дійсних планів супротивника. Без належної
рекогносцировки Небаба, за словами Самовидця, «порвавшись несправ-
не, скочил противко тому войску справному».⁴⁸ Відтак, у сучасників і
нащадків могло, дійсно скластися враження про легковажність і само-
певненість полковника, який став жертвою прикрих обставин.

Так або інакше 12—15-тисячне військо Небаби негайно виступило
з табору під Ріпками і невдовзі розпочало бій із загоном Г. Мирського.
Тепер кількісна перевага була на боці козаків, і Я. Радзивілл, який роз-
почав форсувати Дніпро, міг потрапити у критичну ситуацію. За цих
обставин він обрав єдино правильний вихід: скориставшись з фактору
раптовості, вдарити у фланг війську Небаби тими силами, які вже фор-
сували річку. Мемуарист С. Освенцім, який залишив докладний опис
битви поблизу гирла Сожу, засвідчив, що цей маневр литовського геть-
мана виявився вдалим.⁴⁹ Правдоподібно, Я. Радзивілл відрізав частину
козацького війська на чолі із старшиною, і М. Небабі довелося битися
в оточенні. У бою полягло близько 3—4 тисяч козаків, дехто потрапив
у полон і після допиту був страчений. Сам Небаба, «бачачи тяжке ста-
новище, почав відходити пішо, але його наздогнав товариш з хоругви
п. старости мозирського. Небаба довго боронився від нього в рукопаш-
ному бою, коли той мусив зіскочити з коня, бо не міг збити його конем.
В той час наспів на допомогу ще другий товариш, і вони вдвох почали
перемагати. Але Небаба ніяк не здавався в полон і, коли був поранений
у праву руку, боронився лівою, аж поки не був забитий».⁵⁰ Загиблий був
вдягнутий у «жупан отласовий зелений, коштовний панцир, поверху ло-
сина шкіра з золотими гудзями й таким же шнурком», мав «шаблю в
оправі, перстень на пальцю і хрест золотий». У жупані знайшли «7 ти-
сяч злотих золотом», які дісталися переможцю. Звитязі М. Небаби від-
дали належне навіть вороги — шляхетний Я. Радзивілл «велів поховати
Небабу і висипати велику могилу».⁵¹

Існує ще одна версія цієї битви, яку репрезентують П. Шевальє та німецький «літучий листок», опублікований Ю. Мициком.⁵² Згідно з нею, Я. Радзивілл і Г. Мирський водночас напали на залогу в гирлі Сожу з двох сторін, але козаки боронилися аж півтори години. Крім того, П. Шевальє стверджує, що після цього Я. Радзивілл, «хоч Мирський не перейшов ще ріки, яка їх розділяла, і не приєднався до нього, невпинно рухався вперед, щоб чинити опір козакам» Небаби, які підоспіли на поле бою.⁵³

Втім, незважаючи на загибель своїх керманічів близько 10 тисяч козаків вчасно відступили до табору під Ріпками, а потім до Чернігова. Щоправда, литовським воякам дісталися численні трофеї і, зокрема, 14 хоругов-прапорів.⁵⁴ Автентичні малюнки деяких з них збереглися у Відділі рукописів Російської публічної бібліотеки у Санкт-Петербурзі й були оприлюднені Я. Ісаєвичем.⁵⁵

Поразка і загибель Небаби гучно, й болісно відлунували в Україні. Литовське військо таки вийшло в тил армії Б. Хмельницького, який програв битву під Берестечком. Під реальною загрозою опинилися усі здобутки повсталого українського народу. Тим часом Я. Радзивілл рушив до Чернігова, де порядкував соратник і наступник М. Небаби — С. Пободайло. Штурмувати добре укріплене місто Я. Радзивілл не наважився і, «юже там нічого не вскуравши, назад повернул на Любеч», звідки після перепочинку попрямував на Київ.⁵⁶ Війна тривала...

Долю родини М. Небаби простежив В. Модзалевський, якому також належить чи не перша біограма полковника, вміщена в «Русском биографическом словаре».⁵⁷ Удова Небаби, яка мусила опікуватися його синами Андрієм та Охрімом, згодом удруге вийшла заміж за шаповалівського сотника С. Курбацького. Але і цей шлюб, як виявилось, не гарантував спокійного життя. С. Курбацький опинився в таборі гетьмана І. Виговського, і в травні 1659 р. його дружина з дітьми була заарештована і вивезена росіянами з Борзни до Путивля. За кілька місяців її відпустили, але бідолашній жінці, яка невдовзі овдовіла вдруге, либонь, жилося важко. Слід віддати належне гетьманові І. Брюховецькому, який зглянувся на її поневіряння й видав два охоронні універсали. Один з них свого часу виявив О. Лазаревський: «поглядаючи мы на стародавнюю невожчика пана Мартына Небабы, полковника Черниговского, услугу, которую на пляцу военном смертию од неприятелей поднятою запечатывал, теде малжонци его позосталой и теперь повторе свежо овдовелой и дітям его осиротилим, даем сей універсал наш оборонній, аби помененная пані Небабиная з діточками своїми в домах своїх, млинах, хуторах, полях, сіножатех и грунтах в Борзни и Шаповаловці будучих, наименшой трудности от борзенцев и шаповаловцев не поносила».⁵⁸ Згодом Андрій Небаба став шаповалівським сотником, а Охрім Небаба — «знатним військовим товаришем». Наприкінці XVIII ст. рід Небаб був nobілітований російським урядом, але помітного сліду в історії не залишив.⁵⁹ Одного з далеких нащадків славнозвісного полковника, Дмитра Небабу, примхлива доля звела у Володимирі з О. Герценом, який перебував там у засланні. Вони співробітничали в редакції тамтешніх «Губернских ведомостей», і О. Герцен присвятив своєму володимирському знайомцеві кілька сторінок «Былого и дум».⁶⁰

Особа Мартина Небаби (либонь не в останню чергу завдяки його колоритному йменню) набула в історичній пам'яті нащадків символічного міфологічного забарвлення — полковник неначе вийшов за межі свого «Я», персоніфікуючи визвольні змагання української людності. Так, Небабою назвав гайдамацького ватажка — головного героя своєї поеми «Замок Канівський» (1828), події якої розгортаються під час Коліївщини, один з найяскравіших представників так званої «української школи» в польській літературі доби романтизму С. Гоцинський.⁶¹ Згадали про

Небабу у своєму рапорті восени 1943 р. і чернігівські партизанські командири.⁶² У такому ж епічному дусі створив персону Небаби видатний український маляр Д. Нарбут. Що ж до автентичних пам'яток, безпосередньо пов'язаних з життям і діяльністю Небаби, то їх, на жаль, бракує. Оригінал його власноручного, скріпленого гербовою печаткою листа, опублікованого 1861 р., не зберігся. Як стверджують краєзнавці, ще чверть століття тому неподалік від Любеча, поблизу села Малинівка (колишня Духівщина) височіли два кургани, які тамтешні мешканці пов'язували з Хмельниччиною. Однак згодом їх було знесено за вказівкою колгоспного керівника.⁶³ Шкода, адже тут, цілком вірогідно, міг спочивати прах Мартина Небаби та його козаків...

Джерела та література:

- 1 Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1997. — Т. IX. — Кн. 2. — С. 1486.
- 2 Rudawski J. W. Historia Polska od smierci Wladyslawa IV. — Ptsb.; Mohylew 1855. — Т. I. — С. 57.
- 3 Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Wladyslawa IV i Jana Kazimierza / Z rekopismu wydal K. W. Wojcicki. — Warszawa, 1846. — Т. I—II. S. 101.
- 4 Актова книга Житомирського гродського уряду 1609 р. // Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. — К., 1981. — С. 130.
- 5 Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1861. — Т. 3. — С. 119. Див. також: Wittig W. Znaki pieczetne (gmerki) mieszczan w Polsce w XVI i zaraniu XVII wieku. — Krakow, 1906. — S. III, V—VI.
- 6 Липинський В. Станіслав Михайло Кричевський: Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького // Липинський В. Твори. — Філадельфія, 1980. — Т. 2. — С. 327.
- 7 Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження. — К., 1971. — С. 121.
- 8 Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы. — М., 1953. — Т. II. — С. 78.
- 9 Документы об Освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. — К., 1965. — С. 151.
- 10 Летопись Григория Грабянки. — К., 1854. — С. 57—58.
- 11 Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. — К., 1993. — С. 145.
- 12 Костомаров Н. Богдан Хмельницкий. — М., 1994. — С. 239—240.
- 13 О бунте города Пинска и об усмирении оногo в 1648 г. // Чтения в Обществе истории и древностей Российских. — 1847. — № 5. — Отд. III. — С. 31—38. Koialowicz A. De rebus anno 1648 et 1649 contra Zaporovios cosacos gestis. — Vilnae, 1651. — P. 21—25.
- 14 Архив Юго-Западной России. — К., 1914. — Ч. III. — Т. IV. — С. 36.
- 15 Костомаров Н. Богдан Хмельницкий... — С. 284.
- 16 Сергійчук В. І. Військово-територіальна організація народної армії в перший період Визвольної війни 1648—1654 рр. II Український історичний журнал. — 1982. — № 7. — С. 87., Його ж. Бойові побратими Богдана Хмельницького // Жовтень. — 1985. — № 1. — С. 89—90, 95—96.
- 17 История Русов. — М., 1846. — С. 88.
- 18 Воссоединение Украины с Россией... — Т. II. — С. 136.
- 19 Памятники, изданные Временной Комиссией для разбора древних актов. — К., 1848. — Т. I. — Отд. III. — С. 383, 391; Документы об Освободительной войне... — С. 211—212.
- 20 Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. — К., 1993. — С. 179.
- 21 История Русов. — М., 1846. — С. 89.
- 22 Jalcuba Michalowskiego... Kniaga Pamietnicza. — Krakow, 1864. — S. 425; Липинський В. Станіслав Михайло Кричевський... — С. 530.
23. Костомаров Н. Богдан Хмельницкий... — С. 380.
- 24 Воссоединение Украины с Россией... — Т. II. — С. 244.
- 25 Сергійчук В. Бойові побратими Богдана Хмельницького... — С. 90.
- 26 Реєстр Війська Запорозького 1649 року. — К., 1995. — С. 477.
- 27 Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — К., 1954. — С. 368.
- 28 Воссоединение Украины с Россией... — Т. II. — С. 235—238.
- 29 Лазаревский А. М. Акты по истории землевладения в Малороссии // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — К., 1890. — Кн. 4. — Отд. III. — С. 96—97.
- 30 Там само.

- 31 Голобуцкий В. Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. — К., 1962. — С. 232—233; Смолий В. А., Степанков В. П. Богдан Хмельницький... — С. 211, 214.
- 32 Документи Богдана Хмельницького. — К., 1961. — С. 170. В. П. Степанков вважає, що адресатом цього листа був С. Пободайло (Степанков В. П. Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648 — 1654 рр.). — К., 1991. — С. 79).
- 33 Документи Богдана Хмельницького. — К., 1961. — С. 185.
- 34 Див.: Коваленко О. Б. Богдан Хмельницький та Януш Радзивілл // Богдан Хмельницький та його доба. — К., 1996. — С. 72—76.
- 35 Воссоединение Украины с Россией... — Т. II. — С. 246.
- 36 Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России... — Т. 3. — С. 360—361.
- 37 Там само. — С. 119.
- 38 Воссоединение Украины с Россией... — Т. III. — С. 25—26.
- 39 Воссоединение Украины с Россией... — Т. II. — С. 400.
- 40 Воссоединение Украины с Россией... — Т. III. — С. 26—37.
- 41 Воссоединение Украины с Россией... — Т. III. — С. 25.
- 42 Там само.
- 43 Смирнов Я. И. Рисунки Киева 1651 г. по копиям их конца XVIII века // Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе. — М., 1908. — Т. II. — С. 260.
- 44 Документи об Освободительной войне... — С. 518—520; Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1996. — Т. IX. — Кн. 1. — С. 225—226.
- 45 Документи об Освободительной войне... — С. 457—458, 518—520. На думку М. Грушевського, наказ М. Небаби про відступ з-під Гомеля надійшов 6 червня (Грушевський М. Історія України-Руси... — Т. IX. — Кн. 1. — С. 227).
- 46 Смирнов Я. И. Рисунки Киева 1651 г. ... — С. 262—263, 269.
- 47 Grabowski A. Starozytnosci Historyczne Polskie. — Krakow, 1840. — Т. 1. — S. 317—318; Kotlubaj E. Zycie Janusza Radziwilla. — Wilno; Witebsk, 1859. — S. 168—169; Wisder H. Dzialalnosc wojskowa Janusza Radziwilla. 1648—1655 // Rocznik Bialostocki. — Warszawa, 1976. — Т. XIII. — S. 85—86.
- 48 Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 61.
- 49 Історія України в документах і матеріалах. — К., 1941. — Т. III. — С. 216—217. Див. також: Rerum in Magno Ducatu Lithvaniae per tempus Rebellionis Russicac gestarum commentarius. — Elbingae, 1655. — P. 95—96.
- 50 Історія України в документах і матеріалах... — Т. III. — С. 216—217.
- 51 Інститут рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського. — Ф. II. — Спр. 13699. — С. 40.
- 52 Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. — К., 1993. — С. 166—167; Мыцьк Ю. А.. Немецкие «летучие листки» об Освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. // Вопросы германской истории. — Днепропетровск, 1981. — С. 153—154.
- 53 Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі... — С. 167.
- 54 Грушевський М. Історія України-Руси... — Т. IX. — Кн. 1. — С. 322.
- 55 Відділ рукописів Російської публічної бібліотеки в Санкт-Петербурзі. — Колекція П. Дубровського. — Авт. 152. — Арк. 43—52 зв. Див. також: Ісаєвич Я. Бойові прапори козацького війська (сер. XVII ст.) // Український історичний журнал. — 1963. — № 1. — С. 85—87.
- 56 Літопис Самовидця... — С. 61; Смирнов Я. И. Рисунки Киева 1651 г. ... — С. 269—271.
- 57 Модзалевский В. Л. Небаба Мартын // Русский биографический словарь. — СПб., 1914. — Т. 11. — С. 165—166.
- 58 Лазаревский А. М. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. — Чернигов, 1867. — Вып. 2: Полки Киевской и Нежинской. — С. 297—298; Його ж. Описание Старой Малороссии. — К., 1893. — Т. II: Полк Нежинский. — С. 157—158.
- 59 Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. — К., 1912. — Т. III. — С. 606—622.
- 60 Інститут рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського. — Ф. XII. — Спр. 104. — Арк. 1—6.
- 61 Пізній, але захоплений відгук про цю поему див.: Kramsztyk Z. Lirnik i Nebaba // Ateneum (Warszawa). — 1901. — Т. I. — S. 619—626.
- 62 Деснянська правда (Чернігів). — 1943. — 17 листопада.
- 63 Див.: Ковалець Я. Козак Небаба — вихрові рідня // Чернігівські відомості. — 1993. — 6 серпня.